

KS. PAWEŁ MAKOSA

WYZWANIA DLA EDUKACJI RELIGIJNEJ W SZKOLE W OPINII NAUCZYCIELI RELIGII

CHALLENGES FOR RELIGIOUS EDUCATION AT SCHOOL IN THE OPINION OF RELIGION TEACHERS

A b s t r a c t. Challenges to the teaching of religion are analysed from different perspectives and in different aspects. In the diagnosis of problems, one of the most important factors is the opinion of religion teachers who confront these challenges directly and on a daily basis. This article is an analysis of the results of a survey of religion teachers in this context. Challenges from the students, from the parents, from the institutional Church, from the school and challenges from the parish are discussed. Among the most serious challenges is the lack of faith of the pupils and the lack of need for faith development were identified. The research shows that the strongest correlate of attitudes towards Religious Education at school is religious indifference and waning religiosity.

Keywords: religious education; religiosity; catechesis; religion teachers.

Nauczanie religii w polskich szkołach ma charakter konfesyjny, a nawet katechetyczno-ewangelizacyjny¹. Oznacza to, że próbuje się realizować wszystkie funkcje katechezy: nauczania, wychowania i wtajemniczenia, a także funkcję ewangelizacyjną. W takim ujęciu nie chodzi więc tylko o to, aby

Ks. prof. dr hab. PAWEŁ MAKOSA – Katedra Katechetyki Integralnej, Instytut Teologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: pawel.makosa@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4664-7024>.

¹ Paweł Makosa, „Confessional and Catechetical Nature of Religious Education in Poland”, *The Person and the Challenges* 5 (2015), 2: 60.

przekazać uczniom wiedzę religijną czy nawet kształtować użyteczne społecznie postawy życiowe, ale by doprowadzić do wzbudzenia lub pogłębienia wiary, wprowadzać do regularnego życia sakramentalnego i przestrzegania katolickich zasad moralnych. W ostatnich latach pojawia się jednak coraz większe rozczarowanie nauczaniem religii w Polsce, gdyż katechetyczne i ewangelizacyjne cele nauczania religii są osiągnięte w niewielkim stopniu. Co więcej, w wielu środowiskach zauważany jest regres religijności, zwłaszcza wśród młodzieży. Faktem jest bowiem, że polska młodzież ulega bardzo dynamicznym procesom sekularyzacji. Według aktualnych badań 71% polskiej młodzieży uważa się za osoby wierzące w Boga. Z kolei 28,6% określa się jako niewierzący². Warto zauważyć, że w roku 1992, gdy rozpoczęto badania w tym obszarze, odsetek wierzącej młodzieży wynosił 93%. Jeszcze większy kryzys dotyczy praktyk religijnych. Obecnie do regularnego udziału w nabożeństwach kościelnych przyznaje się 23% polskiej młodzieży. Z kolei zupełny brak praktyk religijnych deklaruje 36%. Pozostali praktykują nieregularnie. Warto zaznaczyć, że odsetek młodych ludzi biorących udział w nabożeństwach w 1992 roku wynosił 69%³. Najbardziej dynamiczne zmiany dokonują się jednak w sferze moralności. Coraz większy odsetek polskiej młodzieży nie akceptuje zasad moralności katolickiej, zwłaszcza odnoszących się do seksualności⁴. Zaledwie kilka procent w pełni akceptuje nauczanie Kościoła w tej materii⁵. Kryzys dostrzegany jest także w relacjach z Kościołem. Jego autorytet słabnie i coraz mniej młodzieży angażuje się w życie tej wspólnoty⁶.

Często za religijny kryzys wśród młodych Polaków oskarża się nauczanie religii, wskazując na złą realizację, a także błędne założenia. Poszukuje się też rozwiązań, które będą stanowić odpowiedź na współczesne wyzwania. Zanim jednak wypracowane zostaną propozycje takich rozwiązań, należy precyzyjnie zdiagnozować wyzwania, przed którymi staje edukacja religijna. W tym celu prowadzone są liczne badania zarówno nad religijnością młodzie-

² Centrum Badania Opinii Społecznej, *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa. Komunikat z badań nr 144/2021*, oprac. Mirosława Grabowska (Warszawa: CBOS, 2021), 10.

³ Tamże.

⁴ Jan Dziedzic, „Religijność a postawy moralne polskiej młodzieży. Refleksja psychologiczno-pastoralna”, *Polonia Sacra* 20 (2016): 20 (2016), 4: 67–86.

⁵ Paweł Mąkosa i Dominik Kielb, „Between Personal Faith and Facade Religiosity. Study on Youth in the South-Eastern Poland”, *European Journal of Science and Theology* 17 (2021), 5: 15–30.

⁶ Daniel Tilles, „Only 9% of Young People in Poland View Catholic Church Positively, Finds Poll”, *Notes from Poland*, dostęp 9.06.2022, <https://notesfrompoland.com/2020/11/16/only-9-of-young-people-in-poland-view-catholic-church-positively-finds-poll/>.

ży, jak również nad różnymi wymiarami nauczania religii i katechezy⁷. Także z tego względu przeprowadzono badania, zainicjowane w Instytucie Nauk Socjologicznych KUL i zrealizowane przez interdyscyplinarny zespół badaczy. Badania dotyczyły między innymi sytuacji młodzieży i nauczania religii w szkołach, a jeden z modułów był skierowany do nauczycieli religii⁸. Przedmiotem analizy w tym artykule są wyzwania dla edukacji religijnej w szkole, wskazane przez nauczycieli religii podczas tych badań.

1. METODOLOGIA BADAŃ WŁASNYCH

Badania przeprowadzono wśród nauczycieli religii w archidiecezji lubelskiej. W tym celu opracowano kwestionariusz ankiety, zawierający oryginalne pytania, skonstruowane na potrzeby niniejszego projektu oraz wykorzystywane we wcześniejszych badaniach socjologicznych lub pastoralnych, zmodyfikowane lub zaktualizowane, gdy miało to znaczenie dla formułowanych pytań badawczych. Część pytań zadanych nauczycielom była otwarta, a część zawierała kafeterie, z których nauczyciele religii wybierali odpowiedzi. Narzędzie badawcze zawierało łącznie 32 pytania i dodatkowo pytania metryczkowe. Niektóre z pytań były złożone lub wymagały odpowiedzi na skali. Kwestionariusz ankiety zawierał także pytania otwarte, pozwalające na swobodne wypowiedzi respondentów.

Badania empiryczne zostały przeprowadzone przez Centrum Analiz Socjologicznych i Ekonomicznych z Lublina w 2021 roku. Ta instytucja opracowała skrypt ankiety z wykorzystaniem narzędzia *Lime Survey*, która została umieszczona na serwerze tego centrum analiz, a link do niej został rozesłany do wszystkich nauczycieli religii w archidiecezji lubelskiej za pomocą poczty internetowej. Ankiety online wypełniło w sumie 348 nauczycieli, w tym 248 kobiet, co stanowi 71,3%, oraz 100 mężczyzn, czyli 28,7%. W badaniu wzięły udział 253 osoby świeckie, 51 księży, 42 osoby zakonne oraz 2 osoby z instytutów życia konsekrowanego.

⁷ Na temat znaczenia badań socjologicznych w teologii pastoralnej zob. Wioletta Szymczak, „Interdisciplinarity in Pastoral Theology. An Example of Socio-Theological Research”, *Verbum Vitae* 38 (2020), 2: 503–527.

⁸ Zob. Wioletta Szymczak i Tomasz Adamczyk, *Młodzież w kontekstach współczesnych. Rodzina. Czas. Kościół. Katecheza* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2022).

2. WYNIKI BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Analizie zostaną poddane odpowiedzi nauczycieli religii na dwa pytania z kwestionariusza ankiety⁹. Pierwsze miało charakter otwarty i dotyczyło kluczowych problemów nauczania religii. Jego celem było umożliwienie nauczycielom samodzielnego zidentyfikowania i nazwania problemów, które uważają za kluczowe dla edukacji religijnej w szkole, bez narzucania im kategorii pojęciowych badacza ani też sugerowania potencjalnych obszarów problemowych. Pytanie drugie odwoływało się z kolei do opinii respondentów na temat trudności i wyzwań, z jakimi – ich zdaniem – wiąże się współcześnie nauczanie religii w szkołach. Kafeteria tego pytania zawierała kilkanaście odpowiedzi, z prośbą, aby respondenci ocenili, w skali 1-5, intensywność występowania danej trudności.

Analizując wyniki przeprowadzonych badań, warto najpierw zwrócić uwagę na otwarte pytanie, w którym nauczyciele zostali poproszeni o autonomiczne wskazanie największych problemów, z jakimi boryka się nauczanie religii. Nauczyciele religii podkreślali, że największym problemem dla edukacji religijnej jest obojętność religijna i brak wiary u uczniów, a nawet swoista moda na ateizm. Wielu nauczycieli twierdziło, że ich uczniowie nie zgadzają się z nauczaniem Kościoła katolickiego zarówno w kwestiach dogmatycznych, jak i moralnych. Niektórzy twierdzili, że zauważają nawet wrogie nastawienie do wiary i Kościoła. Znacząca grupa nauczycieli zwracała uwagę na konsekwencje odrzucenia wiary, do których należy zaprzestanie praktyk religijnych, tj. modlitwy, udziału w kościelnych nabożeństwach czy życia sakramentalnego. Okazuje się zatem, że – zdaniem nauczycieli religii – największe problemy dla nauczania religii wiążą się przede wszystkim z coraz niższym poziomem religijności polskich dzieci i młodzieży. Takie opinie nauczycieli religii są zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę katechetyczno-ewangelizacyjną koncepcję edukacji religijnej w polskich szkołach. W obliczu coraz większego ateizmu i agnostycyzmu uczniów realizacja celów takiej koncepcji jest praktycznie bardzo utrudniona, a często wręcz niemożliwa.

Wielu nauczycieli podjęło także próbę wskazania przyczyn coraz większej obojętności religijnej i ateizmu młodego pokolenia Polaków. Za najważniejszą przyczynę uznano brak wychowania religijnego w rodzinach. Wiele badań potwierdza, że dzisiejsze pokolenie rodziców w coraz mniejszym stopniu przekazuje

⁹ Pytania sformułowane przez W. Szymczak na podstawie konsultacji z osobami związanymi bezpośrednio z nauczaniem religii w szkole.

wartości religijne swoim dzieciom. W konsekwencji nie wynoszą one z domu żadnego doświadczenia religijnego i nie budują postaw religijnych¹⁰.

Wśród najważniejszych problemów związanych z nauczaniem religii nauczyciele religii wymieniają także lekceważące podejście do tego przedmiotu, traktowanie go jako mniej ważnego w szkole oraz brak zaangażowania na lekcjach religii. Wydaje się jednak, że takie podejście jest następstwem opisanych wyżej zmian w religijności. W konsekwencji konfesyjne nauczanie religii jest kontestowane przez dzieci, rodziców, a nawet innych nauczycieli. Ponadto nauczyciele objęci badaniami wskazali na wiele problemów leżących po stronie Kościoła. Wśród nich najczęściej podkreślali np. nieadekwatny do aktualnego poziomu religijności program nauczania religii, powtarzające się tematy lekcji, brak dobrych podręczników. Nauczyciele zwracają także uwagę na brak współpracy z proboszczami oraz brak wsparcia ze strony kurii i biskupa. Zauważają również, że brak katechezy w parafii, zarówno dla dzieci, młodzieży, jak i dorosłych, negatywnie wpływa na religijność i pośrednio na nauczanie religii w szkole.

W odniesieniu do drugiego pytania analiza wyników zostanie przedstawiona w następującym kluczu: wyzwania dla nauczania religii ze strony uczniów, rodziców, Kościoła instytucjonalnego, szkoły, parafii.

1.1. Wyzwania ze strony uczniów

Jednym z podstawowych wyzwań dla nauczania religii ze strony uczniów jest brak potrzeby rozwijania wiary. Wyniki badań ilościowych dotyczących opinii nauczycieli religii na ten temat przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Brak potrzeby rozwijania wiary wśród ludzi młodych

	<i>N</i>	<i>%</i>
Zdecydowanie nie	6	1,7
Raczej nie	54	15,5
Raczej tak	176	50,6
Zdecydowanie tak	96	27,6
Trudno powiedzieć	16	4,6
Ogółem	348	100,0

¹⁰ Zob. Elżbieta Osewska, „Ograniczenia i możliwości katechezy w rodzinie”, *Seminare. Poszukiwania naukowe* 11 (1995): 81–98.

Uzyskane wyniki badań potwierdzają, że jest to jedno z największych wyzwań dla nauczania religii. Łącznie 78,2% respondentów dostrzega ten problem. Potwierdzają go także inne badania, wskazując na postępującą sekularyzację¹¹. Faktem jest zatem, że polska młodzież staje się coraz mniej religijna i w coraz mniejszym stopniu zabiega o pogłębianie wiary. Wiele innych problemów i trudności, z jakimi boryka się nauczanie religii w ujęciu konfesyjnym, jest pochodną zmian w religijności. W związku z tym największy akcent w konfesyjnej edukacji religijnej w Polsce warto położyć na budowanie wiary młodych ludzi oraz podjąć intensywne działania ewangelizacyjne i katechetyczne. Propozycje te są jednak adresowane przede wszystkim do parafii – jako środowiska rozwoju wiary.

Pytanie skierowane do nauczycieli religii dotyczyło agresji ze strony uczniów spowodowanej niechęcią do Kościoła i księży. Respondentów poproszono o określenie, w jakim stopniu dostrzegają ten problem w swojej pracy. Wyniki prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Agresja uczniów spowodowana niechęcią do Kościoła i księży

	<i>N</i>	<i>%</i>
Zdecydowanie nie	33	9,5
Raczej nie	115	33,0
Raczej tak	122	35,1
Zdecydowanie tak	51	14,7
Trudno powiedzieć	27	7,8
Ogółem	348	100,0

Znaczący odsetek nauczycieli religii, zarówno duchownych, jak i świeckich (49,8%), potwierdził, że w swojej pracy spotyka się z agresją spowodowaną niechęcią do Kościoła i księży, co stanowi poważne wyzwanie dla nauczania religii i samych nauczycieli. Powodem tej agresji zazwyczaj nie są osobiste doświadczenia, ale przede wszystkim przekazy medialne¹². Donoszą one o różnych czynach ludzi Kościoła, np. pedofilii, materializmie, formalizmie,

¹¹ Centrum Badania Opinii Społecznej, *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa*, 10.

¹² Por. Justyna Szulich-Kaluża, „Kreowanie wizerunku Kościoła katolickiego w dyskursie polskiej prasy”, *Biuletyn Edukacji Medialnej* 2 (2018): 69–81.

co staje się źródłem niechęci wobec tej instytucji religijnej i jej przedstawicieli, nawet jeśli część tych informacji nie jest prawdziwa.

Kolejnym wyzwaniem, które było przedmiotem badań, jest niechęć uczniów do lekcji religii. Wyniki przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Niechęć uczniów do lekcji religii

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	36	10,3
Raczej nie	140	40,2
Raczej tak	103	29,6
Zdecydowanie tak	45	12,9
Trudno powiedzieć	24	6,9
Ogółem	348	100,0

Znacząca część nauczycieli religii (42,5%) uważa, że ich uczniowie są niechętni lekcjom religii. Przeciwnego zdania jest jednak więcej respondentów, bo 50,5%. Okazuje się zatem, że większość badanych nauczycieli religii nie dostrzega niechęci wobec nauczania religii w szkole. Wiele innych badań potwierdza, że ocena lekcji religii przez młodzież jest dość pozytywna lub neutralna¹³. Z kolei badania osób, które wypisały się z lekcji religii, dowodzą nie tyle niechęci do lekcji religii, ile słabej organizacji tych zajęć, np. są one umieszczane na początku i końcu wszystkich lekcji¹⁴.

Kolejnym wyzwaniem sygnalizowanym przez nauczycieli jest trudność w stawianiu uczniom wymagań, gdyż z tego powodu często rezygnują oni z lekcji religii. W wielu środowiskach występuje ten swoisty paradoks, że trudno jest realizować podstawową dla edukacji religijnej funkcję nauczania, ponieważ przy stawianiu wymagań uczniowie, zwłaszcza młodzież, wypisują się z religii, żeby uniknąć uczenia się tego przedmiotu szkolnego. W jakim stopniu z problemem tym spotykają się badani nauczyciele, prezentuje tabela 4.

¹³ Antoni Głowacki, „Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach”, w *Młodzież 2018*, red. Mirosława Grabowska, Magdalena Gwiazda (Warszawa: Centrum Badań Opinii Społecznej, 2019), 166.

¹⁴ Por. Grzegorz Jerzy Zakrzewski, „Motywy rezygnacji młodzieży z lekcji religii oraz szanse zatrzymania tego procesu na podstawie badań w diecezji płockiej”, w *Nowa epoka polskiej katechezy*, red. Dominik Kielb (Rzeszów: Bonus Liber, 2021), 77.

Tabela 4. Trudność w stawianiu wymagań, gdyż powoduje to rezygnację uczniów z lekcji religii

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	22	6,3
Raczej nie	91	26,1
Raczej tak	123	35,3
Zdecydowanie tak	82	23,6
Trudno powiedzieć	30	8,6
Ogółem	348	100,0

Okazuje się, że problem jest poważny, bowiem dostrzega go 58,9% badanych nauczycieli religii, a aż 23,6% wybrało odpowiedź „zdecydowanie tak”. Jest to bez wątpienia ogromne wyzwanie dla edukacji religijnej, które wymaga znalezienia rozwiązań. W przeciwnym razie doprowadzi to do nieakceptowalnej sytuacji, w której uczniowie będą uczęszczać na lekcje religii tylko wówczas, gdy niczego nie będzie się od nich wymagać. Pewnym rozwiązaniem tego problemu może być zapowiadane przez Ministerstwo Edukacji i Nauki wprowadzenie obligatoryjnego wyboru religii lub etyki. Uczniowie byłiby więc zobligowani do uczęszczania na jeden z tych przedmiotów. Aktualna sytuacja, w której po rezygnacji z lekcji religii uczniowie nie mają żadnych zajęć alternatywnych, jest szkodliwa pedagogicznie¹⁵.

Na podstawie tej krótkiej analizy można stwierdzić, że jednym z największych wyzwań dla nauczania religii w polskich szkołach jest postawa uczestników lekcji religii. Coraz częściej uważają się oni za osoby niewierzące i nie praktykują wiary. W konsekwencji nie czują potrzeby rozwijania wiary i angażowania się w lekcje religii. Niektórzy nawet wykazują agresję wobec nauczania religii.

1.2. Wyzwania ze strony rodziców

Drugą grupą wyzwań dla nauczania religii analizowanych w badaniach empirycznych były wyzwania ze strony rodziców uczniów, do których można zaliczyć następujące kwestie: brak potrzeby rozwijania wiary w rodzinach; niechęć rodziców do lekcji religii; roszczeniowe, krytyczne postawy rodziców. Wyniki badań dotyczące pierwszej z wymienionych kwestii prezentuje tabela 5.

¹⁵ Zob. Paweł Mąkosa, „Rezygnacja z nauczania religii w szkołach ponadpodstawowych wyzwaniem dla Kościoła w Polsce”, w *Edukacja religijna wobec przemian kulturowych*, red. Paweł Mąkosa (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019), 129–138.

Tabela 5. Brak potrzeby rozwijania wiary w rodzinach

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	4	1,1
Raczej nie	22	6,3
Raczej tak	168	48,3
Zdecydowanie tak	142	40,8
Trudno powiedzieć	12	3,4
Ogółem	348	100,0

Zdecydowana większość nauczycieli religii (89,2%) zgadza się z twierdzeniem, że w rodzinach ich uczniów nie odczuwa się potrzeby rozwijania wiary. Przeciwnego zdania jest 7,4%, odpowiedź „zdecydowanie tak” wybrało tylko 1,1% badanych. Zdaniem nauczycieli największym wyzwaniem dla nauczania religii jest więc brak wychowania religijnego w rodzinach i w konsekwencji niewiara lub obojętność religijna dzieci. Nauczycieli religii zapytano także o opinię na temat poziomu niechęci rodziców do lekcji religii. Wyniki odnoszące się do tego wymiaru zawiera tabela 6.

Tabela 6. Niechęć rodziców do lekcji religii

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	25	7,2
Raczej nie	131	37,6
Raczej tak	106	30,5
Zdecydowanie tak	48	13,8
Trudno powiedzieć	38	10,9
Ogółem	348	100,0

W tej kwestii zdania nauczycieli religii są podzielone mniej więcej po połowie. Niechęć rodziców do lekcji religii dostrzega łącznie 44,3% badanych nauczycieli, ale odpowiedź „zdecydowanie tak” wybrało już tylko 13,8%. Przeciwnego zdania jest zbliżony odsetek respondentów, bo 44,8%, a 10,9% nie zajmuje stanowiska w tej sprawie. Wydawać by się mogło, że niechęć rodziców jest zauważalna przede wszystkim w szkole podstawowej, tymczasem badania, przy uwzględnieniu zmiennej rodzaj szkoły, dowodzą, że takich wskazań jest więcej wśród nauczycieli szkół średnich (65,7%) niż podstawowych (45,5%). Istnieje więc korelacja między stosunkiem młodzieży i rodzi-

ców do nauczania religii w szkole. Często ten przedmiot szkolny uważany jest wręcz za niepotrzebnie zajmujący czas, który można by było wykorzystać na naukę innych przedmiotów czy zajęcia pozalekcyjne. Coraz częściej skutkuje to wypisywaniem się z lekcji religii¹⁶.

Kolejną kwestią będącą przedmiotem badań w kontekście wyzwań wobec nauczania religii były roszczeniowe i krytyczne postawy rodziców dzieci i młodzieży uczęszczających na lekcje religii. Opinie na ten temat zawiera tabela 7.

Tabela 7. Roszczeniowe i krytyczne postawy rodziców

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	7	2,0
Raczej nie	75	21,6
Raczej tak	147	42,2
Zdecydowanie tak	103	29,6
Trudno powiedzieć	16	4,6
Ogółem	348	100,0

Okazuje się, że także roszczeniowe i krytyczne postawy rodziców wobec nauczania religii są poważnym wyzwaniem dla edukacji religijnej, bowiem dostrzega je aż 71,8% respondentów. Przeciwnego zdania jest 23,6% badanych nauczycieli, ale tylko 2% wybrało odpowiedź „zdecydowanie nie”. Bez wątplenia wyzwania dla nauczania religii ze strony rodziców są jednymi z najpoważniejszych. Dotyczą one przede wszystkim braku wychowania religijnego w rodzinach i negatywnego stosunku do lekcji religii¹⁷. W konfesyjnym i katechetyczno-ewangelizacyjnym ujęciu nauczania religii główną racją skłaniającą do uczestnictwa w tych zajęciach jest chęć pogłębiania wiary. Zrozumiałe jest, że dla ludzi obojętnych religijnie czy niewierzących ta motywacja nie ma większego znaczenia.

1.3. Wyzwania ze strony Kościoła instytucjonalnego

Kolejną grupą wyzwań dla nauczania religii w szkole są wyzwania ze strony Kościoła instytucjonalnego. W tym wymiarze analizie poddane zostały dwie kwestie: poczucie małego wsparcia ze strony kurii diecezjalnej oraz brak

¹⁶ Zakrzewski, „Motywy rezygnacji młodzieży z lekcji religii”, 77.

¹⁷ Mirosław Chmielewski, „Katecheza rodzinna w kontekście współczesnych uwarunkowań społeczno-eklezyjalnych”, w *Rodzina jako Kościół domowy*, red. Antoni Tomkiewicz, Włodzimierz Wieczorek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010), 316.

koordynacji działań katechetycznych i ewangelizacyjnych. Wyniki badań dotyczące pierwszego z tych problemów przedstawiono w tabeli 8.

Tabela 8. Poczucie małego wsparcia ze strony kurii diecezjalnej

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	67	19,3
Raczej nie	139	39,9
Raczej tak	75	21,6
Zdecydowanie tak	26	7,5
Trudno powiedzieć	41	11,8
Ogółem	348	100,0

Wsparcie ze strony kurii zazwyczaj udzielane jest podczas formacji permanentnej, zarówno duchowej, jak i merytorycznej oraz metodycznej. Każda diecezja organizuje taką formację w postaci wykładów, warsztatów, a także rekolekcji¹⁸. Większość ankietowanych nauczycieli religii nie odczuwa niedosytu takiej formacji (59,2%). Przeciwnie zdanie wyraża 28,1%. Wyniki te sugerują, że wsparcie ze strony kurii jest raczej wystarczające albo że proponowana przez nią formacja nie jest postrzegana jako użyteczna. Wsparcie ze strony kurii traktowane jest także szerzej, jako pomoc nauczającym religii w rozwiązywaniu różnych problemów czy wsparcie w sytuacji konfliktów. W tym wymiarze warto przedstawić wyniki badań uwzględniające zmienną stanu duchownego i świeckiego. Te wyniki prezentuje tabela 8a.

Tabela 8a. Poczucie małego wsparcia ze strony kurii a realizowane powołanie

	Ksiądz		Osoba świecka		Razem	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	3	7,0	64	24,2	67	21,8
Raczej nie	16	37,2	123	46,6	139	45,3
Raczej tak	18	41,9	57	21,6	75	24,4
Zdecydowanie tak	6	14,0	20	7,6	26	8,5
Ogółem	43	100,0	264	100,0	307	100,0

¹⁸ Zob. Andrzej Kiciński, „Współczesna formacja katechetów”, *Roczniki Teologiczne* 52 (2005), 6: 109–125.

Wyniki tabeli 8a sygnalizują ciekawe zjawisko, mianowicie że poczucia małego wsparcia ze strony kurii częściej doświadczają księża niż katecheci świeccy. Takiej odpowiedzi udzieliło łącznie 55,9% badanych księży, a tylko 29,2% świeckich, a więc prawie dwukrotnie mniej. Badania nie są jednak reprezentatywne, gdyż na to pytanie odpowiedziało tylko 43 księży. Nie można zatem wyciągać daleko idących wniosków. Niemniej jednak jest to kwestia warta przemyślenia. Prawdopodobnie wiąże się to z większymi oczekiwaniami wsparcia ze strony kurii przez księży, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych. Świeccy mają mniejsze oczekiwania w tym względzie.

Przedmiotem badań była też opinia na temat koordynacji działań katechetycznych i ewangelizacyjnych przez władze kościelne. Wyniki zostały przedstawione w tabeli 9.

Tabela 9. Brak koordynacji działań katechetycznych i ewangelizacyjnych

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	30	8,6
Raczej nie	135	38,8
Raczej tak	104	29,9
Zdecydowanie tak	45	12,9
Trudno powiedzieć	34	9,8
Ogółem	348	100,0

Brak takiej koordynacji jest problemem dla 42,8% respondentów, jednocześnie 47,4% wyraża przeciwną opinię. Obiektywnie jednak brak koordynacji stanowi poważny problem, zwłaszcza w odniesieniu do organizacji nauczania religii w szkole i katechezy parafialnej, a także założeń programowych i metodycznych dotyczących tych form edukacji religijnej. Nie ulega bowiem wątpliwości, że nauczanie religii w szkole nie wystarczy do zbudowania postaw religijnych ze względu na deficyt doświadczenia religijnego. Konieczne są więc różne formy edukacji religijnej w parafiach¹⁹, a tym samym koordynacja działań i określenie zadań dla wszystkich środowisk katechetycznych.

¹⁹ Paweł Makosa, „Systematyczna katecheza parafialna dzieci i młodzieży. Motywacja i realizacja”, w *Miejsca katechezy. Rodzina, parafia, szkoła*, red. Stanisław Kulpaczyński (Lublin: Polihymnia, 2005), 273–312.

1.4. Wyzwania ze strony szkoły

Ważną grupą wyzwań dla nauczycieli religii są problemy związane ze środowiskiem szkolnym, które jest miejscem realizacji lekcji religii. W tym wymiarze przedmiotem analizy były następujące problemy: brak wystarczającej bazy materiałów dydaktycznych; brak przychylnych katechetom postaw ze strony dyrekcji szkoły i nauczycieli; brak realnej dyskusji, wymiany doświadczeń i wsparcia w gronie katechetycznym; nieadekwatne do pracy zarobki. Pierwszą kwestią podniesioną w tym wymiarze był brak odpowiedniej bazy materiałów dydaktycznych. Wyniki badań prezentuje tabela 10.

Tabela 10. Ocena dostępnej bazy materiałów dydaktycznych

	<i>N</i>	<i>%</i>
Zdecydowanie nie	62	17,8
Raczej nie	135	38,8
Raczej tak	77	22,1
Zdecydowanie tak	64	18,4
Trudno powiedzieć	10	2,9
Ogółem	348	100,0

Wyniki badań dowodzą, że brak materiałów dydaktycznych do nauczania religii stanowi problem dla 40,5% respondentów, choć tylko dla 18,4% jest to problem zdecydowanie poważny. Jednocześnie aż 56,6% nie dostrzega tego problemu. Odpowiedzi te pośrednio potwierdzają, że aktualna baza materiałów dydaktycznych, w postaci podręczników, kart pracy, multimedialnych, zadań interaktywnych, a nawet zaawansowanych narzędzi, takich jak multibooki, jest dość bogata i każdy nauczyciel może z łatwością do niej dotrzeć²⁰. Część tych materiałów tworzona jest przez wydawców podręczników, część przez stowarzyszenia katechetyczne i pedagogiczne, a także przez indywidualnych nauczycieli. Na wielu portalach edukacyjnych można znaleźć materiały przeznaczone do nauczania religii, np. learningapps.org czy kahoot.com. Można zatem stwierdzić, że ilość materiałów dydaktycznych jest dzisiaj wystarczająca, a zadaniem nauczycieli jest ich odpowiedni dobór.

Problemem, który czasami jest sygnalizowany przez nauczycieli religii, jest także brak współpracy, a nawet przychylnych postaw ze strony dyrekcji szkół

²⁰ Wiele wydawnictw prowadzi także portale katechetyczne zawierające liczne materiały multimedialne, np. www.kulkat.pl czy www.wydawnictwokatechtyczne.pl

oraz nauczycieli innych przedmiotów. Kwestia ta została poddana weryfikacji, a jej wyniki są zaprezentowane w tabeli 11.

Tabela 11. Brak przychylnych nauczycielom religii postaw ze strony dyrekcji szkoły i nauczycieli

	<i>N</i>	<i>%</i>
Zdecydowanie nie	89	25,6
Raczej nie	152	43,7
Raczej tak	60	17,2
Zdecydowanie tak	21	6,0
Trudno powiedzieć	26	7,5
Ogółem	348	100,0

Tezę o nieprzychylności dyrekcji szkoły oraz innych nauczycieli badania zweryfikowały raczej negatywnie. Łącznie 23,2% respondentów potwierdza istnienie tego zjawiska, ale tylko 6% uznaje je za bardzo poważne. Jednocześnie 69,3% jest przeciwnego zdania. Okazuje się zatem, że badani nauczyciele religii są w większości akceptowani w gronie pedagogicznym i nie doświadczają niechęci czy dyskryminacji. Zgodnie z prawem oświatowym ich prawa i obowiązki są takie same jak innych nauczycieli i tak są traktowani²¹.

Kolejną kwestią będącą przedmiotem badań był brak dyskusji, wymiany doświadczeń i wzajemnego wsparcia przez nauczycieli religii. Wyniki badań w tej materii zostały przedstawione w tabeli 12.

Tabela 12. Brak realnej dyskusji, wymiany doświadczeń i wsparcia w gronie nauczycieli religii

	<i>N</i>	<i>%</i>
Zdecydowanie nie	61	17,5
Raczej nie	137	39,4
Raczej tak	79	22,7
Zdecydowanie tak	44	12,6
Trudno powiedzieć	27	7,8
Ogółem	348	100,0

²¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach, Dz. U. 2020, poz. 983.

Problem ten za znaczący uznaje łącznie 35,3% respondentów, a 56,9% jest przeciwnego zdania. Okazuje się zatem, że większość nauczycieli religii nie dostrzega potrzeby większej wymiany doświadczeń między sobą. Współcześnie istnieją zresztą liczne wirtualne platformy takiej wymiany, np. strona na Facebooku pt. „Katecheza z pomysłem”. Oczywiście dodatkowa dyskusja i wymiana doświadczeń wpłynęłaby pozytywnie na nauczanie religii, ale dzisiejszy stan rzeczy jest satysfakcjonujący dla większości respondentów.

Zupełnie innym problemem dla nauczycieli religii są niskie zarobki. Dyskusja na ten temat toczy się w Polsce od długiego czasu w odniesieniu do nauczycieli wszystkich przedmiotów, ponieważ nauczyciele religii otrzymują pensję taką samą, jak inni nauczyciele²².

Tabela 13. Nieadekwatne do pracy zarobki

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	68	19,5
Raczej nie	153	44,0
Raczej tak	56	16,1
Zdecydowanie tak	34	9,8
Trudno powiedzieć	37	10,6
Ogółem	348	100,0

Tabela 13a. Nieadekwatne do pracy zarobki a realizowane powołanie

	Ksiądz		Osoba świecka		Razem	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	9	19,6	59	22,3	68	21,9
Raczej nie	27	58,7	126	47,5	153	49,2
Raczej tak	4	8,7	52	19,6	56	18,0
Zdecydowanie tak	6	13,0	28	10,6	34	10,9
Ogółem	46	100,0	265	100,0	311	100,0

Niskie płace w szkolnictwie są obiektywnie poważnym problemem i prowadzi to do coraz większych braków kadrowych. Jednak w przeprowadzonych badaniach zarobki nieadekwatne do wykonywanej pracy stanowią problem dla 25,9%

²² Tamże.

respondentów, a tylko dla 9,8% jest to problem bardzo poważny. Jednocześnie 63,5% wyraża przeciwną opinię. Można zatem stwierdzić, że większość badanych nauczycieli religii jest zadowolona z wynagrodzenia, które otrzymuje w szkole, albo uważa, że nie jest to czynnik bardzo istotny, gdyż traktują swoją pracę przede wszystkim jako powołanie i misję.

1.5. Wyzwania ze strony parafii

W polskim systemie edukacji religijnej zakłada się, że równoległe do nauczania religii w szkole realizowana jest katecheza parafialna²³. W praktyce istnieje zazwyczaj tylko katecheza sakramentalna, służąca przygotowaniu do Pierwszej Komunii Świętej i sakramentu bierzmowania²⁴. Oczekuje się jednak, że nauczyciele religii będą angażować się także w katechezę parafialną oraz inne formy duszpasterstwa. Wyniki badań opinii na temat stopnia tego zaangażowania zawiera tabela 14.

Tabela 14. Za małe zaangażowanie świeckich nauczycieli religii w działalność parafii

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	96	27,6
Raczej nie	150	43,1
Raczej tak	49	14,1
Zdecydowanie tak	19	5,5
Trudno powiedzieć	34	9,8
Ogółem	348	100,0

Zdecydowana większość badanych nauczycieli religii (70,7%) uważa, że zaangażowanie świeckich nauczycieli religii w działalność parafii jest wystarczające. Przeciwnego zdania jest tylko 19,6% respondentów. W tej kwestii istnieją jednak znaczące różnice między świeckimi i duchownymi. Ilustruje je tabela 14a.

²³ Zob. Marian Zając, „Katecheza parafialna”, w *Wybrane zagadnienia katechetyki*, red. Józef Stala (Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, 2003), 144–174.

²⁴ Paweł Makośa, „Katecheza parafialna dzieci – prawda czy fałsz, sukces czy porażka?”, w *Katecheza w parafii*, red. Marian Zając (Lublin: Wydawnictwo „Natan”, 2016), 127–138.

Tabela 14a. Za małe zaangażowanie świeckich nauczycieli religii w działalność parafii a realizowane powołanie

	Ksiądz		Osoba świecka		Razem	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	4	8,0	92	34,8	96	30,6
Raczej nie	19	38,0	131	49,6	150	47,8
Raczej tak	18	36,0	31	11,7	49	15,6
Zdecydowanie tak	9	18,0	10	3,8	19	6,1
Ogółem	50	100,0	264	100,0	314	100,0

Mając świadomość, że zbyt mała grupa duchownych uczestników badań nie pozwala na uogólnienia i wyciąganie zasadniczych wniosków, warto zauważyć, że 54% badanych księży uważa, że zaangażowanie świeckich w działalność parafii jest zbyt małe, ale tego samego zdania jest tylko 15,5% świeckich nauczycieli religii. Wyniki badań są o tyle zrozumiałe, że świeccy oceniali poniekąd samych siebie i mają inne spojrzenie na swoją działalność w parafii.

Kolejna badana kwestia dotyczyła oceny zaangażowania proboszczów w rozwiązywanie trudności i dostrzeganie potrzeb nauczycieli religii. Wyniki badań na ten temat mieści tabela 15.

Tabela 15. Zbyt niski poziom zainteresowania proboszczów realnymi problemami i potrzebami nauczycieli religii

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	60	17,2
Raczej nie	122	35,1
Raczej tak	94	27,0
Zdecydowanie tak	41	11,8
Trudno powiedzieć	31	8,9
Ogółem	348	100,0

Zaangażowanie proboszczów w rozwiązywanie trudności i dostrzeganie nauczycieli religii negatywnie ocenia 38,8% wszystkich badanych. Przeciwnego zdania jest 52,3%. Co ciekawe, nie ma zasadniczych różnic między duchownymi a świeckimi. Wyniki te można tłumaczyć tym, że prawie wszyscy duchowni objęci badaniami byli wikariuszami, a nie proboszczami.

Kolejnym analizowanym wyzwaniem dla edukacji religijnej w polskich szkołach jest zbyt małe zaangażowanie duszpasterzy we współpracę ze świeckimi nauczycielami religii i jednocześnie oczekiwanie, że młodzi ludzie będą obecni w parafii. Wyniki badań na ten temat prezentuje tabela 16.

Tabela 16. Oczekiwanie frekwencji ludzi młodych w parafiach przy zbyt małym zaangażowaniu duszpasterzy we współpracę z nauczycielami religii w działaniach z młodzieżą i na rzecz młodzieży

	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	29	8,3
Raczej nie	99	28,4
Raczej tak	111	31,9
Zdecydowanie tak	66	19,0
Trudno powiedzieć	43	12,4
Ogółem	348	100,0

Zbyt małe zaangażowanie duszpasterzy we współpracę z nauczycielami religii dostrzega nieco ponad połowa respondentów (50,9%), ale tylko dla 19% jest to problem bardzo znaczący. Przeciwnego zdania jest łącznie 36,7% badanych nauczycieli. W odniesieniu do tej kwestii uzyskano odmienne wyniki w grupie świeckich i duchownych nauczycieli religii. Wyniki badań z uwzględnieniem tej zmiennej prezentuje tabela 16a.

Tabela 16a. Oczekiwanie frekwencji ludzi młodych w parafiach przy zbyt małym zaangażowaniu duszpasterzy we współpracę z nauczycielami religii w działaniach na rzecz młodzieży a realizowane powołanie

	Ksiądz		Osoba świecka		Razem	
	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Zdecydowanie nie	6	13,0	23	8,9	29	9,5
Raczej nie	22	47,8	77	29,7	99	32,5
Raczej tak	8	17,4	103	39,8	111	36,4
Zdecydowanie tak	10	21,7	56	21,6	66	21,6
Ogółem	46	100,0	259	100,0	305	100,0

Uwzględniając niereprezentatywność badań, warto zauważyć, że wskazany wyżej problem dostrzega 39,1% księży i 61,4% świeckich nauczycieli religii. Świeccy częściej dostrzegają zaniedbania po stronie duchownych, co jest zrozumiałe. Powyższe i wcześniejsze wyniki pośrednio sygnalizują konieczność większego zaangażowania w katechezę i duszpasterstwo parafialne, a także stymulowania współpracy między duchownymi i świeckimi.

*

Wyniki przeprowadzonych badań dowiodły, że w opinii nauczycieli religii największym wyzwaniem dla edukacji religijnej w szkole jest brak potrzeby rozwijania wiary w rodzinie oraz brak takiej potrzeby u uczniów. Innymi słowy, największym wyzwaniem dla nauczania religii jest sekularyzacja i praktyczny ateizm, który dotyka zarówno rodziców, jak i ich dzieci. Faktem jest, że we współczesnych czasach w coraz mniejszym stopniu dokonuje się w rodzinie przekaz wartości religijnych. Niesie to ze sobą wiele następstw dotyczących wiary i religijności młodego pokolenia. Jest także zrozumiałe, że bardzo mocno rzutują one na edukację religijną, zwłaszcza w konfesyjnym i katechetyczno-ewangelizacyjnym ujęciu. Ujęcie to zakłada, że uczestnikami lekcji religii są przede wszystkim uczniowie wierzący i praktykujący, którzy będą pogłębiać swoją wiedzę i wiarę religijną, będą więc realizowane wszystkie funkcje katechezy. W odniesieniu do tych uczniów, którzy nie są wierzący, zakłada się prowadzenie ewangelizacji. Jak jednak dowodzą przeprowadzone badania, ani rodzice, ani uczniowie w większości nie są zainteresowani wzbudzaniem czy pogłębianiem wiary religijnej. Wiele innych problemów – zarówno ze strony rodziców, jak i dzieci – jest pochodną tych opisanych wyżej. W kontekście pastoralno-katechetycznym warto podkreślić konieczność podejmowania działań preewangelizacyjnych, które stawiają sobie za cel otwarcie ludzi na głoszenie Ewangelii²⁵.

Wśród innych wyzwań należy zauważyć brak koordynacji działań ewangelizacyjno-katechetycznych. Koordynacja taka jest zadaniem Konferencji Episkopatu Polski i jej agend, a na poziomie diecezjalnym – kurii diecezjalnej. W tym wymiarze należy oczekiwać dostosowania założeń edukacji religijnej

²⁵ Paweł Mąkosa, *Preewangelizacja pierwszym i koniecznym etapem formacji chrześcijańskiej*, „Katecheta” 54:2010, nr 7–8, s. 25–34.

do aktualnej sytuacji religijno-społecznej, a także określenia relacji między nauczaniem religii w szkole a katechezą parafialną.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na zaangażowanie w działalność katechetyczną zarówno księży, jak i osób świeckich. Chodzi tutaj przede wszystkim o ich współpracę i wzajemne wsparcie, wspólne podejmowanie różnych inicjatyw i rozwiązywanie problemów.

BIBLIOGRAFIA

- Centrum Badania Opinii Społecznej. *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa. Komunikat z badań nr 144/2021*, oprac. Mirosława Grabowska. Warszawa: CBOS, 2021.
- Chmielewski, Mirosław. „Katecheza rodzinna w kontekście współczesnych uwarunkowań społeczno-eklezyjnych”. W *Rodzina jako Kościół domowy*, red. Antoni Tomkiewicz, Włodzimierz Wieczorek, 305–321. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Dziedzic, Jan. „Religijność a postawy moralne polskiej młodzieży. Refleksja psychologiczno-pastoralna”. *Polonia Sacra* 20 (2016): 67–86.
- Głowacki, Antoni. „Religijność młodzieży i uczestnictwo w lekcjach religii w szkołach”. W *Młodzież 2018*, red. Mirosława Grabowska, Magdalena Gwiazda, 153–166. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 2019.
- Kiciński, Andrzej. „Współczesna formacja katechetów”. *Roczniki Teologiczne* 52 (2005): 109–125.
- Makośa, Paweł. „Confessional and Catechetical Nature of Religious Education in Poland”. *The Person and the Challenges* 5 (2015): 53–66.
- Makośa, Paweł. „Katecheza parafialna dzieci – prawda czy fałsz, sukces czy porażka?”. W *Katecheza w parafii*, red. Marian Zając, 127–138. Lublin: Wydawnictwo „Natan”, 2016.
- Makośa, Paweł. „Preewangelizacja pierwszym i koniecznym etapem formacji chrześcijańskiej”. *Katecheta* 54 (2010), 7–8: 25–34.
- Makośa, Paweł. „Rezygnacja z nauczania religii w szkołach ponadpodstawowych wyzwaniem dla Kościoła w Polsce”. W *Edukacja religijna wobec przemian kulturowych*, red. Paweł Makośa, 129–138. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Makośa, Paweł. „Systematyczna katecheza parafialna dzieci i młodzieży. Motywacja i realizacja”. W *Miejsca katechezy. Rodzina, parafia, szkoła*, red. Stanisław Kulpaczyński, 273–312. Lublin: Polihymnia, 2005.
- Makośa, Paweł i Dominik Kiełb. „Between Personal Faith and Facade Religiosity. Study on Youth in the South-Eastern Poland”. *European Journal of Science and Theology* 17 (2021), 5: 15–30.
- Osewska, Elżbieta. „Ograniczenia i możliwości katechezy w rodzinie”. *Seminare. Poszukiwania naukowe* 11 (1995): 81–98.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach. Dz. U. 2020, poz. 983.
- Szulich-Kaluża, Justyna. „Kreowanie wizerunku Kościoła katolickiego w dyskursie polskiej prasy”. *Biuletyn Edukacji Medialnej* 2 (2018): 69–81.

- Szymczak, Wioletta. „Interdisciplinarity in Pastoral Theology. An Example of Socio-Theological Research”, *Verbum Vitae* 38 (2020), 2: 503–527.
- Szymczak, Wioletta i Tomasz Adamczyk. *Młodzież w kontekstach współczesnych. Rodzina. Czas. Kościół. Katecheza*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2022.
- Tilles, Daniel. „Only 9% of Young People in Poland View Catholic Church Positively, Finds Poll”. *Notes from Poland*. Dostęp 9.06.2022. <https://notesfrompoland.com/2020/11/16/only-9-of-young-people-in-poland-view-catholic-church-positively-finds-poll/>.
- Zajac, Marian. „Katecheza parafialna”. W *Wybrane zagadnienia katechetyki*, red. Józef Stala, 144–174. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej „Biblos”, 2003.
- Zakrzewski, Grzegorz Jerzy. „Motywy rezygnacji młodzieży z lekcji religii oraz szanse zatrzymania tego procesu na podstawie badań w diecezji płockiej”. W *Nowa epoka polskiej katechezy*, red. Dominik Kiełb, 69–86. Rzeszów: Bonus Liber, 2021.

WYZWANIA DLA EDUKACJI RELIGIJNEJ W SZKOLE W OPINII NAUCZYCIELI RELIGII

S t r e s z c z e n i e

Wyzwania dla nauczania religii są analizowane z różnych perspektyw i w różnych aspektach. W diagnozie problemów jednym z najważniejszych czynników jest opinia nauczycieli religii, którzy bezpośrednio i na co dzień konfrontują się z tymi wyzwaniami. Niniejszy artykuł stanowi analizę wyników badań nauczycieli religii w tym kontekście. Omówione zostały wyzwania ze strony uczniów, rodziców, Kościoła instytucjonalnego, szkoły oraz wyzwania ze strony parafii. Wśród najważniejszych wyzwań nauczyciele religii wskazali brak potrzeby rozwijania wiary ze strony uczniów i ich rodziców. Badania potwierdzają, że najsilniejszym korelatem postaw wobec edukacji religijnej w szkole są obojętność religijna i słabnąca religijność.

Słowa kluczowe: nauczanie religii; religijność; katecheza; nauczyciele religii.